

І.А. Бароўская

МОЎНЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ ў ПЕСЕННАЙ ЛІРЫЦЫ ЯНКІ КУПАЛЫ

Жараджэнне песеннай лірыкі ХХ ст. непасрэдна звязана з творчасцю Янкі Купалы. Паэт, пераасэнсоўваючы традыцыі папярэднікаў, прынёс у беларускую песенную лірыку нешта новае, непаўторнае, што ставіць яго ў першыя рады нашых лепшых песняроў.

Плэннай стылістычнай рысай лірыкі Купалы стала метафарызацыя эпітэта, што істотна ўзбагачае абагульняльна-сімвалічнае гучанне паэтычнага вобраза.

Эпітэт – гэта від простага тропа, мастацкае акрэсленне найбольш істотных прымет якога-небудзь прадмета ці з’явы, на якія аўтар імкнецца звярнуць увагу. Адзначым, што ў сацыяльнай лірыцы ранняга перыяду Купалы эпітэты былі змрочныя, крывавыя, кантрастныя: сошка крывая, кабылка худая (“Аратаму”. Т.2, 11), худыя спіны, пот горкі (“Песня жней”. Т.1, 69), цёмны мужык, глухі нямы (“Я мужык-беларус”. Т.1, 265) і г.д. У песнях жа на словы Купалы эпітэты набываюць зусім іншую адметнасць і гучанне. У якасці прыклада варта згадаць метафарызацыю эпітэта ў песні на верш “Явар і каліна” (Т.2, 169). Тут сустракаюцца агульнамоўныя (звыклія) эпітэты: (музыка дзіўная, зімнія чары, сумная даліна, ночанька чорная). Акрамя таго, аўтарам выкарыстоўваюцца шчодро незвычайныя, індывідуальна-аўтарскія эпітэты: песняй вясны лебядзінаю, панятлівай мовай, модлы пакорныя, шклістай крыніцы, сонных імшараў, матка-зямля. У гэтым выпадку Купалу цікавіць не столькі дакладны паэтычны сэнс слова, колькі яго гучанне, што садзейнічае стварэнню пэўнага настрою, элегічных перажыванняў. Загадкавым і таямнічым робіць змест твора выкарыстанне аўтарскіх неалагізмаў і іх спалучэнняў з рознымі формамі дыялектызмаў (песняй вясны лебядзінаю, смяхай русалчыных, павевай ап’янчаных), устарэлых слоў (модлы). Падобныя словаспалучэнні абумоўлены асаблівасцямі рамантычнай паэтыкі, у якой стварэнне паэтычнага вобраза адбываецца плаўнасцю гука, мелодыі, напева. Адсюль і з’яўленне шырокіх разгорнутых метафар: шэпчацца явар з калінаю, лісцікі зеленай хваляцца, повесці сонных імшараў, росамі мыюцца рانیцай. Па сутнасці мы маем адну вялікую метафару чалавечага шчасця. У вершы строфы і радкі, дзе рассыпаны эпітэты, увасабленні, наслойваюцца адно на другое. Але разам з тым не ўзнікае адчуванне бязладнага стракацення, асацыятыўнай перагружанасці. Усе састаўныя часткі песні з’яднаны і ўзбагачаюць яе разнастайнымі асацыяцыямі і сэнсавымі адценнямі. Кожны элемент твора служыць адзінай думцы і настраёнасці – светламу смутку і шчымлівай радасці, выяўленне перажывання на фоне аднаго шырокага вобразнага прыпадабнення. Гэта прынцыпы разгорнутай метафарызацыі з’яў, які можа спалучаць у адзінае некалькі метафарычных ланцугоў.

Песня “Явар і каліна” адрозніваецца вялікай паэтычнасцю слоўніка (вясна, лебядзіны, чары, яр, даліна, неба, росы, сонца, тайны і г.д.). Паэтычнасць лексікі і вобразаў, рытміка-інтанацыйная сіметрыя ствараюць напеўнасць: верш завершаны, адасоблены чатырохрадкоўямі.

У паэтычным творы, нават такім невялічкім па аб’ёме, як песня, выключную ролю адыгрывае настраёнасць, якая цесна звязана, знітавана з гучаннем, што і павінен спазнаць у першую чаргу кампазітар. Згадаем, як адрозніваецца гучанне трагічнай песні “Даўгажданая” (Т.2, 126) і жартаўлівай “Нашто бабе агарод” (Т.1, 119). У першай дзеяслоўныя метафары стагнаў яловы плот, скрыпам выў яловы плот, як і згадка пра маленькага чорціка-хохліка, прадказваецца будучая трагедыя закаханых. У жартаўлівай песеньцы пра старую бабу і маладзенькую дзяўчыну ўсё скіравана на стварэнне вясёлай сітуацыі, што павінна выклікаць гарэзліваю ўсмішку.

Аўтар шырока выкарыстоўвае агульнамоўныя эпітэты (*баба стара, дзяўчыны прыгожай*) і індывідуальна-аўтарскія (*гусценькі вішнячок, пекным хлопцам, вішанькі паспелы*).

На такой стылістычнай фігуры, як паралелізм, заснавана купалаўская песня на верш “Над ракою ў спакою” (Т.3, 69) : *Над ракою ў спакою Зацвітала каліна, У сяле за ракою Вырасла дзяўчына*. Песня заснавана на народных традыцыях, дзе *каліна* – вобраз-сімвал дзяўчыны, а *рака* – сімвал разлукі закаханых. Настраёнасць і гэтай песні звязана з прадказаннем трагічнага: каліна – зацвітала, зелянеда і загінула. Паралельна з нараджэннем, росквітам і гібеллю каліны перадаюцца самыя разнастайныя асацыяцыі долі няшчаснай дзяўчыны. Псіхалагічны паралелізм народнай лірыкі дапамагае праз з’явы прыроды глыбей пранікнуць у змест песні, мацней суперажываць героям. Удаае выкарыстанне тропы зрабіла песню надзвычай мілагучнай і драматычнай. У вершы выкарыстаны эпітэты *дзяўчына-маліна* (індывідуальна-аўтарскі), *зялёная каліна* (народна-паэтычны) і метафары *дзяўчына ўсыхала, спала наша дзяўчына*.

У песні “Як у лесе зацвіталі...” (Т.3, 17) перадаецца непарыўная сувязь чалавека з прыродай: хлопец з дзяўчынай, іх каханне і прырода. Паэт ужывае агульнамоўныя эпітэты (*залатыя сны, бор зялёны, цёмная даль*) і індывідуальна-аўтарскія (*вольныя бярозы*); метафары (*Залатыя сны снавалі Мы з табой, дзяўчына; Шапацелі, шалясцелі Трыснягі ды лозы; Верасы пад лісцем спалі, Бор зялёны гнуўся; Недзе пелі ў цёмнай далі Журавы ды гусі*).

Заўсёды цікавыя ў Купалы словы-наватворы, вось як гэта, напрыклад: *Як у жыце наліліся Каласкі нагінна*. Яскрава, трапна перадае паэт спеласць жытнёвага коласу. Цікавым з’яўляецца і выкарыстанне дзеяслова *снаваць* у значэнні ‘класці ў аснову’: *Залатыя сны снавалі Мы з табой, дзяўчына*. Паэтычная лексіка надае вершу меладычнасць і напеўнасць. У песні шырока выкарыстаны сінонімы. Адзначым, што яны могуць быць агульнамоўнымі і кантэкстуальнымі (сітуацыйнымі). Так, да агульнамоўных аднясем наступныя: *Калыхаліся, шумелі Вольныя бярозы, Шапацелі, шалясцелі; Трыснягі ды лозы; Мігацелі, зіхацелі У пракосах косы; Як даспела, счырванела Ягада-рабіна*. Прыведзеныя сінонімы адрозніваюцца паміж сабой пэўнымі адценнямі ў лексічным значэнні. Калі словы, якія спалучаюцца аўтарам толькі ў канкрэтнай сітуацыі, збліжаюцца па другарадных прыметах, мы гаворым пра сітуацыйныя сінонімы: *Сустрэліся, абняліся Мы з табой, дзяўчына; Заміралі кветкі, зелле Заміралі росы*.

Вялікай любоўю да сваёй роднай старонкі напоўнена песня на верш “Спадчына” (Т.4, 35). Для яе характэрна напеўная мелодыка, паэтычная лексіка, мастацкія азначэнні (*ласка матчына, вясеннія праталіны, дуб апалены, амшалы тын, нуднае ягнят бляяне-зой*), эпітэты-прыдаткі (*казкі-сны, бляяне-зой, светач-польмя*), індывідуальна-аўтарскія (*лесу шэлект верасны, сны нязводныя*) эпітэты, метафары (*тын, што лёг ля вёсак покатам*). “І ў белы дзень і ў чорну ноч” – агульнамоўныя эпітэты, на процілеглым значэнні якіх заснаваны кантраст у радку для больш яскравай экспрэсіі, для больш моцнага ўздзеяння. Усё гэта разам з паэтычнай лексікай стварае настолькі моцнае ўражанне ад успамінаў аўтара, што адразу выклікае ў кожнага з нас свае, асабістыя ўспаміны. І ў гэтым сапраўднае майстэрства класіка: праз свае суб’ектыўныя адносіны да рэчаіснасці выклікаць рух у душы таго, хто дакранаецца да яго творчасці.

Песні больш сацыяльнай накіраванасці (напрыклад, “Стукі, стук, стук, малаток” (Т.1, 147) і “Не пагаснуць зоркі ў небе” (Т.3, 74) адрозніваюцца ўжо іншай лексікай (больш ужыта дзеясловаў *кляпаць, ваяваць, рэзаць, вастрыць, ісці, уставаць* і інш. і ў асноўным формах загаднага ладу пры звароце да “мужычка”), выкарыстаннем паўтораў, што дае падставу сцвярджаць ужо аб іншым настроі, аб іншым выражэнні аўтара да рэчаіснасці (боль, туга, заклік і вера ў лепшае). Песня

“Не пагаснуць зоркі ў небе” мае некалькі эпітэтаў: ночка цёмная (агульнамоўны), вечныя агняцветы, доля-панаванне (індывідуальна-аўтарскія), метафар: зацвіце яна, як сонца, не пагаснуць зоркі ў небе, параўнанне як сонца.

Вельмі цікавая і багатая на моўныя сродкі выразнасці рамантычная паэма Купалы “Курган” (Т.5, 71). У 1979 г. Ігар Лучанок стварыў да яе музыку (“Гусяр”). Твор вызначаецца вялікай колькасцю разнастайных эпітэтаў. Для агульнамоўных характэрна адносна ўстойлівая сувязь з паяснёным словам, даволі частае ўжыванне іх у літаратурнай мове: незвычайны агонь, неадступная песня, скочная музыка, сэрцы скамененыя, зоры залатыя, казкі дзіўныя.

На аснове аўтарскіх асацыяцый ствараюцца індывідуальна-аўтарскія эпітэты. Пэўныя ўласцівасці па сваёй сутнасці не належаць асобным прадметам, яны вынікаюць з унутранага або знешняга падабенства. Купала шырока выкарыстоўвае ў паэме “Курган” менавіта гэтую групу эпітэтаў, якія ў навуковай літаратуры яшчэ называюць суб’ектыўнымі. Гэта найчасцей аўтарскае, незвычайнае бачанне, індывідуальнае асэнсаванне навакольнай рэчаіснасці, якая прыцягвае ўвагу чытача: рака шумнацечная, сонныя вёскі, задумныя вочы, вочы сівыя, п’яныя шумы, цёртая сталь.

Па паходжанню яны прыметнікавыя. Азначаемае слова можа стаяць перад словам, да якога адносіцца, а можа і пасля яго. Вялікая колькасць эпітэтаў-прыдаткаў, выражаных назоўнікамі: вяселле-разгуд, песня-дума, дудар-званар, пушча-лес, світка-убор, песня-музыка, памяткі-пліты.

Блізкія да іх знешне, але не маюць вобразнасці складаныя назоўнікі салавей-птушка, рыба-плотка, папараць-кветка, шлюб-вяселле.

Сустрэліся ў паэме эпітэты, якія выступаюць у якасці галоўных членаў сказа. Напрыклад, у якасці выказніка: Славец, грозен і ты, і твой хорам-астрог.

Сярод эпітэтаў можна выдзеліць эпітэты метафарычныхыя, якія маюць пераноснае значэнне (сэрцы скамянелыя, струны жывыя), іранічныя, якія перадаюць пераноснае значэнне, супрацьлеглае яго прамому, звычайнаму зместу (Гэй ты, сонцу райня) і гіпербалічныя (Князь у хораме жыў, слаўны свету ўсяму; Гэй, праслаўлены на цэлы бел свет).

Як ужо адзначалася, для дакастрычніцкай творчасці Купалы характэрна такая стылістычная рыса, як метафарызацыя эпітэта. Паэма “Курган” – яскравы таму доказ. Возьмем для прыкладу наступныя эпітэты: удзірванелы курган векавечны, жывучыя гусяравы струны, вісельні петляў развіты шнурок, сэрцаў скамененых пламень, вырадак цемры сярмяжнай, на гусяравым насне жвіровым.

Паглыбленне ўнутранага зместу вобраза, наданне новых сэнсавых адценняў, што вызначае арыгінальнасць стылю паэта, адбываецца пры дапамозе метафар. Гэты троп выкарыстоўваўся ў паэме шырока: Дрэме памятка дзён, што ў нябыт уцяклі; Сухазелле ў зрудзі ўпілося; Хмары неба ўсцілалі мо тысячу раз; Перуны білі з краю да краю; Толькі гутарка ходзіць такая; Белы хорам стаяў, недаступнай сцяной Грозна, думна глядзеў на прыволле; Курганы шмат чаго нам гавораць і інш.

Прыведзеныя прыклады яскрава паказваюць, што ў паэме Купалы словы набылі новыя значэнні на аснове пераносу асацыяцый, агульнасці эмацыянальных успрыманняў і знешняга падабенства з’яў.

Дзеяслоўная метафарызацыя выяўляе парушэнне традыцыйнага спалучэння слоў. Так, з назоўнікамі розных тэматычных разрадаў спалучаюцца наступныя дзеясловы:

1) дзеясловы руху (Толькі модлы раслі небу ў сэрцах людзей І пракляцце расло пакрыёма; Бегла музыка ўкруг на паўмілі; Толькі з лёскатам выбегла рэха);

2) дзеясловы, што выражаюць розныя дзеянні (Водклік б’ецца ад струн; Патануў у скляпеннях адзін, другі ўдар; Жуда, помста б’е з воч; Далі насып тры сажні высокі);

3) дзеясловы, што выражаюць пэўныя пачуцці, настрой, эмацыянальны стан (Вецер стогне над ім; І заплакалі струны жывыя; Не заплакалі бліжня вочы).

У творы сустрэлася пэўная колькасць слоў, якія толькі ў радках набылі сінанімічныя адносіны. Па-за кантэкстам яны не заўсёды выяўляюць блізкую семантыку. Паэт аб'яднаў сэнсава розныя словы для больш яскравага, жывога малюнка падзеі, з'явы: *Князь у хораме жыў, слаўны свету ўсяму, Недаступны і грозны, як хорам; Спуску, ласкі не знаў непакорам; Зневажаў, катаваў ён з дружынай свайй; К песні-музыцы ладзіцца, строе; Вось настроіў, навёў тон у струнах як след.* У мовазнаўстве словы, якія збліжаюцца па другарадных, частковых прыметах, называюць кантэкстуальнымі (сітуацыйнымі) сінанімамі.

У паэме Купалы сустрэўся такі складаны троп, як сінекдаха. Гэта выраз, які разумеецца ў пераносным значэнні. Пры гэтым адбываецца замена слоў на аснове колькасных суадносін і сувязей паміж супастаўленымі прадметамі. Паэт замяніў множны лік адзіночным пры апісанні вяселля князя: *За сталом він заморскіх крыніца цягла, Бегла музыка ўкруг на паўмілі. На вяселле-разгул наплыло, як на сход, Госці знатных зусюль, за паўсвету.* Прычым, тут жа выкарыстана гіпербала – адзін з мастацкіх прыёмаў, дзе мае месца перабольшванне памераў пэўнай з'явы. Гіпербала, дарэчы, часцей сустракаецца ў легендах, казках, былінах. Таму выкарыстанне гэтага прыёму ў быліннай паэме “Курган” – з'ява заканамерная.

Для паэмы Купалы характэрна інверсія. Гэты стылістычны прыём засяроджвае ўвагу чытача на патрэбных словах, якія аўтару неабходна выдзеліць, падкрэсліць, каб надаць твору выразнасць, часам эмацыянальнасць. Пры гэтым мяняецца прамы парадак слоў. У большасці выпадкаў інверсія рэалізуецца суадносна з рытмікай паэтычнага твора. У паэтычнай мове Купалы сустрэліся розныя віды інверсіі:

- 1) дзейнік ставіцца пасля выказніка: *Зневажаў, катаваў ён з дружынай свайй; Бегла музыка ўкруг на паўмілі; Дзень, другі ўжо грывела ў князя гульня* і іншыя;
- 2) азначэнне -- пасля азначаемага слова, прычым такое словазлучэнне можа раздзяляцца прыназоўнікамі: *Дуб галлё распусціў каранасты над ім; Сонца днём распускае там косы свае; На гары на крутой, на абвітай ракой, Лет назад таму сотня ці болей; У нагах у яго расцілаўся абшар; Дворня князева ў хорам багаты.*

А вось прыклад інверсіі, якая абумоўлена рытмікай радка: *Кажуць, толькі як выйдзе і ўдарыць як ён.*

У паэме “Курган” заўважаецца асіндэтон. Гэта такі стылістычны сродак, які характарызуецца адсутнасцю злучнікаў пры пералічэнні з'яў, дзеянняў з мэтай дасягнення дынамічнасці, выразнасці ў адлюстраванні падзей.

Гэтак *слухае, выслухай* князя гусяра; *Небу* справу здае сэрца, думка мая, *Сонцу, зорам, арлам* толькі роўня. Бачыш, княжа, *загоны, лясы, сенажаці; Пацяклі, паплылі* за гадамі гады.

Адзначым у паэме наяўнасць невялікай колькасці параўнанняў: ...як лунь, белы дзед (інверсіраванае, ад'ектыўнае); Сэрца маеш, як гэты цагляны парог, І душу – як скляпоў гэтых сховы (субстантыўнае); Недаступны і грозны, як хорам (ад'ектыўнае).

Наступнае чатырохрадкоўе (з песні гусяра) адметнае тым, што ўключае ў сабе такія складаны троп, як алегорыя: *Стол ты ўставіў ядой, косцей шмат пад сталом, — Гэта косці бядноты рабочай; Пацяшаешся белым, чырвоным віном, — Гэта слёзы нядолі сірочай.*

Да яркіх сродкаў вобразнасці і выразнасці належаць фразеалагізмы. У мове ёсць такія выразы слоў, якія не называюць з'яву або прадмет, а вобразна яго характарызуюць. Такія выразы маюць экспрэсіўную ацэнку і вызначаюцца нечаканасцю спалучэння слоў: *Хто хацеў, не хацеў – біў паклоны яму (у значэнні ‘кланяцца, аддаваць пашану’); Кажуць, толькі як выйдзе і ўдарыць як ён Па струнах з неадступнай песняй (у значэнні ‘зайграць’); Запляш па душы, Дасі ўцехі гасцям... (у значэнні ‘развесяліць’).* Па-свойму ўжывае Купала фразеалагізм “даць веры”: *Можна тут веру даць.* Назоўнік *вера* паэт выкарыстоўвае ў

мужчынскім родзе.

Выкарыстана ў паэме “Курган” і такая фігура паэтычнай мовы, як перыфраза. З’ява пры гэтым не называецца прама, а апісваецца праз істотныя рысы. Найчасцей гэта фігура перадае яскравыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адносіны і з’яўляецца вынікам індывідуальнага мастацкага бачання навакольнага свету аўтара. Вось як князь папярэджвае гусяра аб магчымым пакаранні: *Запнеш па душы, дасі ўцехі гасцям — Поўны гуслі насыплю дукатаў. Не пад мысль песня будзе каму-небудзь нам — Канапляную возьмеш заплату (у значэнні ‘быць пакараным’).*

Цікавасць да паэмы вызначаецца наяўнасцю аўтарскіх наватвораў. Разглядаючы вышэй індывідуальна-аўтарскія эпітэты, мы адзначылі, што для вобразнай характарыстыкі аўтарам ствараюцца новыя словы. Эпітэты-прыдаткі найчасцей з’яўляюцца аказіянальнымі. Такім чынам, мы сустрэліся з наватворамі, якія выражаны прыметнікамі: *Люба чуці табе скачнай музыкі звон*; назоўнікамі: *Платы маю шмат я для такіх непакор*; *Што ж маўчыш ты, гусяр, ніў, лясоў песнябай*; *Гуслі разам яго самагуды*;

дзеясловамі: *Скурганіў бы душу чырванцом тваім я*.

Для паэтычнай мовы Купалы характэрна таксама выкарыстанне кароткіх форм прыметнікаў, што не зусім пашыраны ў літаратурнай мове: *Сілен, княжа, караць, сілен голаву зняць*; *Славен, грозен і ты, і твой хорам-астрог*; *Хорам выстраіў ты, твайму воку так міл*.

У паэме ўжыты і ўстарэлыя словы: *Толькі модлы раслі небу ў сэрцах людзей (малітвы)*; *Гэткай гучнай бяседы не помніў народ, Гэткіх скарбаў, брыльянтаў, саетаў (дарагое адзенне з англійскага сукна)*; *Глянь у лёхі свае, у падзямеллі глянь, князь (падземныя праходы)*; *Шалы, музыка ў тахт рагаталі (вар’яцтва)*.

Падагульняючы сказанае, адзначым, што для паэтычнай мовы Купалы характэрна выкарыстанне такіх тропаў, як эпітэты, параўнанні, метафары, сінегдаха, гіпербала, іронія, стылістычныя прыёмы і сродкі (інверсія, асіндэтон), перыфразы, ужыванне разнастайных форм дыялектызмаў, кароткіх форм прыметнікаў, стварэнне наватвораў і выкарыстанне фразеалагізмаў.

Крыніцы даследавання

1. Янка Купала. Збор твораў у 7-мі тамах. Мн., 1972 – 1976.